

DEBORA JUSTYNA WIĄCKIEWICZ OSB

OD PACHOMIUSZA DO BENEDYKTA. *OFFICIUM DIVINUM* W REGUŁACH MONASTYCZNYCH

Nie od dziś ludzie starają się dobrze wypaść w oczach przełożonych. Św. Epifaniusz, biskup Cyru, dostał kiedyś następującą wiadomość od pewnego opata: „Dzięki twoim modlitwom nie zaniedbaliśmy reguły, lecz gorliwie sprawujemy służbę Bożą o godzinie trzeciej, szóstej i dziewiątej, a także nieszpory”. Jego odpowiedź była połączeniem wytrawnej psychologii z odrobiną przebiegłości i znajomości realiów zakonnego życia: „Widać z tego, że wy nie modlicie się w innym czasie. Ten, kto jest prawdziwym mnichem, winien się modlić bezustannie lub śpiewać psalmy w swym sercu”¹. Zaskoczony jej surowością opat mógł sobie przypomnieć starą prawdę, że niekiedy środki przesłaniają ludziom cel. Można też spojrzeć na tę starożytną opowieść z innej perspektywy: patrząc na ogrom środków zyskujemy wyobrażenie o tym, jak wysoko mierzy ten, kto je podejmuje. A wysoko mierzyli ci, którzy podejmowali się żyć jako mnisi. Życie monastyczne, tak w swych początkach jak i w całej późniejszej historii, jawi się jako życie oddzielone od świata i oddane nieustannej modlitwie. Główną troską mnichów było od zawsze udzielenie odpowiedzi na zachętę Chrystusa skierowaną do uczniów, „że zawsze

¹ Por. *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 1: *Gerontikon*, [w:] Źródła Monastyczne, t. 4, Kraków 2007, s. 212-213.

powinni się modlić i nie ustawać”². Początkowo ideę modlitwy nieustannej rozumiano dosłownie i jako taką próbowano gdzieś realizować³, również w sposób radykalny odrzucając nakaz św. Pawła dotyczący pracy⁴. Prawowierną i zrównoważoną interpretację słów Jezusa przyjęli mnisi egipscy, których przykład stał się normatywny dla całego późniejszego ruchu monastycznego⁵. Praktykowali oni medytację polegającą na ciągłym recytowaniu półgłosem wybranego fragmentu Pisma Świętego. Był to najczęściej krótki, prosty werset powtarzany bezustannie z uważnością, podczas pracy i odpoczynku. Kasjan zalecał, aby taką stale rozważaną formułą były słowa psalmu 70: „Boże, wejrzyj ku wspomżeniu memu, Panie pośpiesz ku ratunkowi memu”. Stwierdził, że nauczył się jej od „najstarszych Ojców, którzy dożyli jeszcze do jego czasów”⁶. Dla takiej formy modlitwy praca nie stanowiła przeszkody, a częstotliwość wypowiedzianego wersetu spełniała warunek ciągłości⁷. O tej praktyce wspominają

² Łk 18,1 lub Łk 21,36. Nakaz nieustannej modlitwy ponawia później wielokrotnie św. Paweł w swoich listach, zob. 1Tes 5,17; 2Tes 1,11; Rz 12,12; Ef 6,18; Flp 4,6; Kol 4,2; Flm 4.

³ Syryjscy i mezopotamscy mnisi zwani *akoimetami*, czyli tymi, którzy nie śpią, praktykowali dwunastogodzinne oficjum nocne i dzienne z nielicznymi chwilkami na odpoczynek, zob. V. Grumerl, *Akoimetoi*, [w:] *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et Histoire*, red. M. Viller, t.I, Paryż, 1937-1995, s. 169-175.

⁴ Wezwanie pawłowe „Kto nie chce pracować, niech też nie je” (2Tes 3,10) odrzucili mesalianie, którzy za negatywne nastawienie do zagadnienia pracy zostali potępieni już w IV wieku, zob. A. Guillaumont, *Situation et signification du Liber Graduum dans la spiritualité syriaque*, „Orientalia Christiana Analecta” 197 (1974), s. 311-322.

⁵ Na temat modlitwy nieustannej zob. T. Ware, „Pray without Ceasing”. *The Ideal of Continual Prayer in Eastern Monasticism*, „Eastern Church Review”, nr 2 (1968-69), s. 253-261; M.J. Marx, *Incessant Prayer in Ancient Monastic Literature*, Rzym 1964; A. Guillaumont, *Źródła monastycyzmu chrześcijańskiego*, t.1 i 2, Kraków 2006.

⁶ Jan Kasjan, *Rozmowy z Ojcami*, t. 1, Kraków 2002, s. 420.

⁷ Kasjan tak opisuje zwyczaj mnichów egipskich: „Podczas pracy ręcznej w swoich celach wszyscy praktykują nieustanną medytację nad psalmami i pozostałymi tekstami Pisma Świętego. Łączą oni w każdej chwili pracę z prośbami i modlitwami, spędzając w ten sposób cały dzień na odmawianiu oficjum, które

również liczne apoftegmaty⁸ jak i ojcowie, np. Ewagriusz⁹, Jan Chryzostom¹⁰, Augustyn¹¹. Do końca III wieku ideał modlitwy nieustannej realizowany był w ramach życia pustelniczego, rozpowszechnionego już szeroko w świecie chrześcijańskim, zwłaszcza za przyczyną św. Antoniego, który stał się poniekąd symbolem pierwszego pokolenia mnichów¹². Co prawda anachoreci funkcjonowali w obrębie kolonii i podlegali tradycyjnym zasadom wspólnych zebrań modlitwanych (gr. *synaxis*, łac. *collecta*) raz w tygodniu, jednak większość czasu spędzali na samotnej modlitwie w wymiarze dostosowanym do indywidualnych możliwości. Gdy monachizm typu cenobitycznego poja-

my celebруемy tylko w wyznaczonych godzinach”, zob. J. Cassian, *The Twelve Books on the of the Coenobia and the Remedies for the Eight Principal Faults*, tł. na j. angielski C. S. Gibson, http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/03600435,_Cassianus,_J._Cassian,_The_Twelve_Books_on_the_Institutes_of_the_Coenobia,_dz.cyt.,_Of_The_Coenobia_And_The_Remedies_Vol_3_EN.pdf [dostęp online z dn. 29.11.2017], tłumaczenie wszystkich fragmentów cytowanych w artykule na j. polski – własne. Zob. także wyd. źródłowe: J. Cassianus, *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis*, ed. M. Petschenig, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 17, Wien 1888.

⁸ *Apoftegmaty ojców pustyni, t.2, Kolekcja systematyczna*, tł. M. Kozera, Kraków 2006.

⁹ Ewagriusz z Pontu, *Pisma ascetyczne*, t.2, Kraków 1998, s. 209, 245. Ewagriusza zalicza się tu do „ojców” w szerokim znaczeniu tego określenia, jako, że korzystano szeroko z jego pism, choć był często oskarżany o orygenizm.

¹⁰ „Chrystus i św. Paweł zalecają odmawianie modlitw krótkich lecz częstych i z małymi przerwami. Kiedy odmawiasz modlitwy nieustannie i często, wypełniając tym samym cały czas, łatwiej ustrzeżesz spokoju umysłu i będziesz się modlił z wielką czujnością. Tak właśnie czyniła Anna – nie w rozwlekłych mowach, ale zwracając się do Boga nieustannie i często”, zob. Jan Chryzostom, *Homilia o Annie*, [w:] *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, wyd. J.P. Migne, t. 54, Paryż 1862, s. 646.

¹¹ „Mówią, że w Egipcie bracia odmawiają często, lecz bardzo krótkie modlitwy wymawiane jakby w pośpiechu, aby nie rozproszyć i nie osłabić uwagi niezbędnej dla modlącego się przez zbytnie przedłużanie teje modlitwy”, zob. Św. Augustyn, *Listy*, tł. W. Eborowicz, Pelplin 1991, s. 76.

¹² Zob. Św. Antoni Pustelnik, *Pisma*, tł. Z. Brzostowska, Warszawa 1987, s. 115-247; św. Atanazy Aleksandryjski, *Zywot świętego Antoniego*, tł. Z. Brzostowska, Warszawa 1987, s. 55-111.

wił się w czwartym wieku za sprawą Pachomiusza¹³ dotychczasowe reguły wyznaczające miarę, formę i czas modlitwy mnicha przyjęły postać zasad obowiązujących całą wspólnotę. Według „regulaminu”¹⁴ napisanego przez założyciela, członkowie pachomiańskich monasterów gromadzili się na modlitwę liturgiczną dwa razy dziennie¹⁵: rano w kościele klasztorным i wieczorem – w poszczególnych domach. Podczas porannego zgromadzenia bracia wyplatali sitowie, a jeden z mnichów stojący z przodu na stopniu recytował z pamięci fragmenty Pisma Świętego, które kończył kłaśnięciem w dłoń, dając innym znak do powstania. Stojąc wszyscy czynili znak krzyża i klękali pochylając twarze do ziemi, aby na kolejny sygnał powstać i odmówić Modlitwę Pańską, a następnie usiąść¹⁶. Wieczorem oficjum tzw. „sześciu razy” sprawowane było w domu każdej wspólnoty i polegało, jak się wydaje, na recytacji sześciu fragmentów Pisma świętego przez jedną osobę lub wiele osób następujących po sobie¹⁷. Jedynie

¹³ Zob. *Pachomiana latina*, opr. M. Starowiejski, Tyniec 1996. V. Desprez we wstępie rzeczowo i wnikliwie opisuje życie i dzieło Pachomiusza. Tłumaczenie poprzedza rozległa bibliografia; V. Desprez, *Początki monastycyzmu*, t.1, Kraków 1999, s. 281-365.

¹⁴ Cztery zbiory składające się na tzw. *Regułę św. Pachomiusza: Praecepta (Przykazania), Praecepta et Instituta (Przykazania i Postanowienia), Praecepta atque iudicia (Przykazania i Orzeczenia), Praecepta ac leges (Przykazania i Prawa)*, przełożył na łacinę św. Hieronim w 404 r. Tłumaczenie na j. polski: *Pachomiana latina*, dz. cyt., s. 128-171. *Praecepta* Pachomiusza są pierwszym dokumentem poświadczającym regularnie celebrowane oficjum w ramach wspólnoty. Zob. także, *Pachomiana graeca*, tł. E. Dąbrowska, Kraków 2013.

¹⁵ W przykazaniu 23, 90 i 102 mowa jest również o „południowym zgromadzeniu modlitewnym”. Odnosi się ono jednak do posiłku, któremu towarzyszyła recytacja modlitw. Dlatego niektórzy badacze wymieniają trzy wspólne modlitwy dziennie w koinoniach pachomiańskich. Zob. M. Kaniar, *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego, t. 1, Starożytność (wiek III – VIII)*, Kraków 1993, s. 66.

¹⁶ Por. *Pachomiana latina*, dz. cyt., s. 62.

¹⁷ Zob. Przykazania 125 i 126 w tzw. *Regule św. Pachomiusza*, Tamże, s. 152. Na temat oficjum w klasztorach pachomiańskich zob. A. Veilleux, *La liturgie dans le cénobitisme pachômien au quatrième siècle*, „Studia Anselmiana” 57, Rzym 1968; Tenże, *Prayer in the Pachomian Koinonia*, [w:] *The Continuing Quest for God. Monastic Spirituality in Tradition and Transition*, red. W. Skudlarek, Collegeville

w niedzielę oficjum połączone było z celebracją mszy św. i wtedy psalmy odmawiano na sposób responsoryjny, tzn. kantor, który miał wyznaczony tygodniowy dyżur liturgiczny recytował psalmy naprzemiennie z przełożonym lub jednym ze starszych mnichów¹⁸.

Monastycyzm jako forma życia chrześcijańskiego rozwinął się głównie na terenie Egiptu. Jednak już w IV wieku rozpowszechniony został także w Palestynie, Syrii i na bliskim Wschodzie, głównie dzięki działalności Bazylego z Cezarei¹⁹. Zbiór zasad normujących życie duchowe, jak i ustalających porządek dnia w klasztorach bazylikańskich, zwany *Wielkim Asketikonem*²⁰ w rozdziałach poświęconych pracy zawiera omówienie programu modlitwy wspólnej. 37 punkt *Regul dłuższych* wraz z *Listem 207* do kapłanów w Neocezarei stanowi wykładnię na temat oficjum liturgicznego na Wschodzie w IV wieku. Biskup Cezarei odwołuje się w tych dwóch tekstach do Pisma Świętego i do idei przeznaczania na modlitwę określonych godzin w ciągu dnia i nocy. Autor wymienia następujące pory zgromadzeń liturgicznych: jutrznię (1), godzinę trzecią (2), szóstą (3), dziewiątą (4), godzinę zakończenia dnia (5) i zapadnięcia nocy (6), północ (7), godzinę uprzedzającą świt (1/8), jednak nie przedstawia dokładnie układu poszczególnych godzin ani składających się na nie elementów²¹. Podsumowuje rozważania na temat oficjum następującym

1982, s. 61-66; R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, Collegeville 1993, s. 62-65; F. Kok, *L'office pachomien: psallere, orare, legere*, „Ecclesia Orans” 9 (1992), s. 69-95.

¹⁸ Zob. Przykazania 16 i 17 w: *Pachomiana latina*, dz. cyt., s. 132.

¹⁹ Bibliografię, zebraną przez J. Naumowicza, dotyczącą Bazylego, jego pism i monastycyzmu bazylikańskiego znaleźć można we wstępie do pism Bazylego w zbiorze *Zachodnie reguły monastyczne*, red. M. Starowiejski, Kraków 2013, s. 178n.

²⁰ Św. Bazyli Wielki, *Pisma ascetyczne t. 2, Reguły dłuższe. Reguły krótsze*, tł. i opr. J. Naumowicz, Kraków 1995. Pisma Bazylego przełożył na łacinę Rufin z Akwilei w 397 r.

²¹ Tamże, s. 148-150:(1) „I tak jutrznia wzywa nas, abyśmy pierwsze poruszenia umysłu i serca poświęcili Bogu i nie podejmowali żadnych codziennych obowiązków, zanim myśl o Nim nie wzbudzi w nas radości (...). Nie powinniśmy też zabierać się do żadnej pracy, zanim nie wypełnimy tego, co napisane: *Do Ciebie modlić się*

stwierdzeniem: „Sadzę, że jest pożyteczne w wyznaczonych porach uwzględnić różnicowanie i odmienność w modlitwach i w śpiewie psalmów, a to dlatego, że przez jednostajność dusza często staje się oziębła i poddaje się rozproszeniu, natomiast przy wprowadzeniu zmian i różnicowaniu psalmodii oraz porządku każdej liturgicznej godziny odnaleziona zostaje na nowo żarliwość i rozbudza się uwaga”²².

W tradycji zachodniej pierwszym dokumentem, który określić można typem „reguły”, jest tzw. „Reguła św. Augustyna”²³. Składa się ona z trzech części będących niezależnymi utworami: *Ordo monasterii (Porządek klasztoru)*, *Praeceptum (Reguła mnichów)*, *Obiurgatio*²⁴. *Porządek klasztoru*, będący zwięzłym zbiorem zasad regulujących życie codzienne mnichów, zawiera pierwszy w zachodniej literaturze opis klasztornej oficjum: „Tak więc w matutinum należy odmówić trzy psalmy: 62, 5, 89. W tercji najpierw trzeba odmówić jeden psalm responsoryjny, następnie dwie antyfony, czy-

będę, Panie, rano usłysz mój głos...”; (2) „O godzinie trzeciej staje się ponownie do modlitwy i zwołuje się braci, choćby każdy z nich przydzielony był do innej pracy, i tak przypominając sobie dar zesłania Ducha na Apostołów około godziny trzeciej, wszyscy jednomyślnie składają Mu hołd, aby stać się godnymi uświęcenia...”; (3) „Uznaliśmy, że konieczna jest modlitwa również o godzinie szóstej (...), abyśmy zostali uwolnieni od napaści czarta południowego. Wówczas trzeba odmówić psalm dziewięćdziesiąty”; (4) „To, że również o dziewiątej godzinie powinniśmy się modlić, uczą nas o tym dzieje, w których czytamy, że Piotr i Jan wchodzili do świątyni o godzinie dziewiątej”; (5) „Kiedy dzień się już skończył, złożmy dzięki za to, cośmy w nim otrzymali, i za to, cośmy w nim dobrego uczynili. Wyznajmy swoje zaniedbania...”; (6) „I znowu, kiedy noc zapada, trzeba prosić abyśmy mogli zażywać spokojnego i wolnego od nocnych ułud spoczynku. O tej porze trzeba koniecznie odmówić psalm dziewięćdziesiąty”; (7) „To, że północ jest porą, o której koniecznie trzeba się modlić, przekazali nam Paweł i Syłas, jak nas o tym pouczają Dzieje, w których czytamy: o północy Paweł i Syłas modlili się, śpiewając hymny Bogu”; (1/8) „I znowu trzeba uprzedzić świt i wstać do modlitwy, aby dzień nie zaskoczył nas śpiących w łóżku...”

²² Tamże, s. 150.

²³ Jedną z najważniejszych monografii na temat św. Augustyna i jego reguły jest G. Lawless, *Augustine of Hippo and His Monastic Rule*, Oxford 1987.

²⁴ Św. Augustyn, *Pisma monastyczne*, Kraków 2006, s. 151-184.

tanie i modlitwę końcową; podobnie w sekście i nonie. W nieszpórach psalm odmówiony na sposób responsoryjny, cztery antyfony, znowu jeden psalm odmówiony na sposób responsoryjny, czytanie i modlitwa końcowa. W czasie stosownym, po nieszpórach, należy odczytać lekcje; wszyscy wtedy siedzą; po tym zaś należy odczytać psalmy, które wedle zwyczaju należy odmówić przed snem. Modlitwy nocne: w listopadzie, grudniu, styczniu i lutym – dwanaście antyfon, sześć psalmów, trzy czytania; w marcu, kwietniu, wrześniu i październiku – dziesięć antyfon, pięć psalmów, trzy czytania; w maju, czerwcu, lipcu i sierpniu – osiem antyfon, cztery psalmy, dwa czytania²⁵. Jak można zauważyć autor dostosowuje długość modlitw do długości nocy i nie ustala stałego schematu. Równoważy ilość psalmów z ilością czytań²⁶. W drugiej części wchodzącej w skład „Reguły św. Augustyna” autor zamieścił ogólne zalecenia dotyczące śpiewania psalmów i odmawiania wyznaczonych modlitw, zwracając uwagę na to, by odmawiano tekst psalterza, który funkcjonował w danym klasztorze, a nie jego lokalną wersję, do której – być może – zakonnicy byli przyzwyczajeni²⁷.

Równoległe z afrykańską „Regułą św. Augustyna” pojawił się drugi zachodni dokument dotyczący życia monastycznego, tzw. „Reguła Czterech Ojców” wywodząca się z Galii i będąca kartą założycielską klasztoru na Lerynie. Ów, prężnie działający w V i VI wieku, ośrodek monastyczny, odegrał znakomitą rolę w formacji duchowieństwa na terenie południowej Galii, stanowiąc swoistą „szkołę ascezy” i przygotowując świętych teologów. U początków klasztoru

²⁵ *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 261.

²⁶ Bradshaw twierdzi, że jest to typowo zachodnia tendencja do matematycznych ustaleń w obrębie oficjum, zob. P.F. Bradshaw, *Daily Prayer in the Early Church*, Londyn 1981, s. 126.

²⁷ *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 265: *Praeceptum*, r. II: „Trwajcie na modlitwie w godzinach i w czasach określonych (...). Gdy modlicie się psalmami i hymnami, rozmyślajcie w sercu o tym, co wypowiedacie głosem. I śpiewajcie tylko to, o czym czytacie, że trzeba śpiewać; o czym natomiast nie napisano, żeby to śpiewać, tego nie śpiewajcie”.

leryńskiego stał przyjacielem Jana Kasjana, św. Honorata²⁸, który po powrocie z pielgrzymki na Wschód, zwłaszcza po spotkaniach z mnichami egipskimi, osiadł na wyspie Leryn i zaczął gromadzić wokół siebie kandydatów do życia monastycznego. Być może to on, wraz ze swoim towarzyszem Karpazjuszem i Leoncjuszem, napisał „Regułę Czterech Ojców: Serapiona, Makarego, Pafnucego i Makarego Drugiego”, która w późniejszych dziesięcioleciach była kilkakrotnie doprecyzowywana i poddawana swoistemu *aggiornamento*²⁹. Odnosnie modlitwy wspólnej reguła ta mówi niewiele. Podkreśla nadrzędną rolę przełożonego, bez którego rozkazu „niech nikt nie pozwala sobie zaczynać psalmodii”³⁰. „Druga Reguła Ojców” również kładzie nacisk na hierarchiczny porządek podczas oficjum, którego należy przestrzegać „aby w obecności kogoś starszego, lub tego, który przewodniczy w porządku śpiewania psalmów, ten, kto jest następny, nie mówił ani nie czynił nic na własną rękę”³¹. Następca Honorata, opat Wigiliusz, będący autorem zrewidowanej reguły, zaznacza w swoim tekście, że „nic nie może być przedkładane nad modlitwę”³², a jeśli należy przedłużyć oficjum, bracia nie powinni bez potrzeby wychodzić na zewnątrz, lecz z uwagą słuchać słów Pisma świętego i zachowywać milczenie³³. W „Regule Makarego”, autorstwa Porkariusza, opata leryńskiego z przełomu wieków, karą za przewinienie było wyłączenie ze wspólnego oficjum, które stanowiło niejako oś życia klasztornego, i któremu wszystko inne było

²⁸ Hilary z Arles, *Kazanie o życiu św. Honorata*, tł. P. Nehring, B. Bibik, Kraków 2009, s. 63-106.

²⁹ Ogólną nazwą „Reguły Ojców” określa się wszystkie teksty powstałe w latach 400-535 na podstawie „Reguły Czterech Ojców” (400-410 r.). Zalicza się do nich: „Drugą Regułę Ojców” (ok. 430 r.), „Regułę Makarego” (ok. 500 r.), „Regułę wschodnią” (ok. 500 r.), „Trzecią Regułę Ojców” (ok. 535 r.).

³⁰ *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 312.

³¹ Tamże, s. 329.

³² Ten fragment „Drugiej Reguły Ojców” jest być może źródłem, z którego św. Benedykt zaczerpnął słynną maksymę „Ergo nihil Operi Dei praeponatur”, zob. *Reguła św. Benedykta*, tł. A. Świderkówna, Kraków 1997, s. 162.

³³ *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 331.

podporządkowane³⁴. Świadectwem takiego stanu rzeczy jest również *passus* z „Reguły Wschodniej”³⁵ napisanej dla klasztoru Agaune z polecenia następcy Porkariusza, opata Marinusa, w którym nieznanymi autorami karci tych, którzy wymyślają powody swojej nieobecności na oficjum³⁶. Wymienione „Reguły Ojców” nie zawierają zbyt wielu wskazań dotyczących klasztornej oficjum, jednakże wywarły one znaczny wpływ na kształt Reguły św. Benedykta, która stanowi kompendium na temat wczesnośredniowiecznego *cursus monasticus*.

Wymienione powyżej zbiory przepisów monastycznych stanowią bazę wszystkich pozostałych reguł, które powstawały na kolejnych etapach kształtowania się prawodawstwa życia mniszego na Zachodzie. Zaliczyć można do nich również, powstałe nieco później, dwa dzieła Jana Kasjana³⁷ włączane przez badaczy do kategorii „pism-matek”, gdyż ich ślady znaleźć można w wielu późniejszych dokumentach. Są to „Reguły życia mnichów i leczenie ośmiu grzechów głównych” (*De institutis coenobiorum et De octo principalium vitiorum remediis libri XII*)³⁸ oraz „Rozmowy z Ojcami” (*Collationes*

³⁴ „Kiedy zaś w godzinę modlitwy zostanie dany sygnał, ten kto natychmiast nie zaniechałby wszelkiej podjętej pracy i nie byłby gotowy, powinien zostać za drzwiami, dla zawstydzenia”, zob. *Regula Makarego*, Tamże, s. 339.

³⁵ Krytyczny tekst reguły wraz z wykazem źródeł: A. de Vogüé, *La „regula Orientalis”. Texte critique et synopse des sources*, „Benedictina” 23 (1976), s. 241-272. Reguła ta jest próbą przystosowania prawodawstwa św. Pachomiusza do potrzeb zachodniego środowiska zakonnego.

³⁶ „Niech nikt nie wyszukuje sobie okazji, z powodu których rzekomo nie mógłby przyjść na zgromadzenie lub psalmodię i czy to w klasztorze, czy na polu, czy w podróży lub przy wykonywaniu czegokolwiek innego, niech nie opuszcza czasu modlitwy i psalmodii”, zob. *Regula Wschodnia*, w: *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 363.

³⁷ Bibliografia dotycząca życia i dzieł Kasjana w: C. Stewart, *Kasjan mnich*, Kraków 2004, s. 457-494. Literaturę na temat Kasjana uzupełniają nowsze monografie: S. D. Driver, *John Cassian and the reading of Egyptian monastic culture*, New York 2002; A. Casiday, *Tradition and theology in St. John Cassian*, Oxford 2007; R. J. Goodrich, *Contextualizing Cassian: aristocrats, asceticism, and reformation in Fifth century Gaul*, Oxford 2007.

³⁸ E. Dekkers, Ae. Gaar, *Clavis Patrum Latinorum* (513), Turnhout 1998. W niniejszym artykule autorka korzysta z angielskiego przekładu C. S. Gibsona dostępnego online, zob. przypis 6.

Patrum XXIV)³⁹. Między obydwoma dziełami widoczna jest pewna współzależność polegająca na podejmowaniu zagadnień monastycznych w odniesieniu do „człowieka zewnętrznego” (w „Regułach...”) i „człowieka wewnętrznego” (w „Rozmowach...”)⁴⁰. Pierwsze z wymienionych pism opata z Marsylii, powstałe po roku 420, opisuje porządek życia w klasztorach Palestyny, Syrii i Egiptu, a napisane zostało dla potrzeb klasztoru założonego przez Kastora, biskupa Apta Iulia w Prowansji. Zagadnienie modlitwy podjęte jest przez autora w księdze II „O sposobie odmawiania modlitw i psalmów w godzinach nocnych” (De canonico nocturnarum orationum et psalmodiarum modo) oraz III „O sposobie odmawiania modlitw i psalmów w godzinach dziennych” (De canonico diurnarum orationum et psalmodiarum modo)⁴¹. Kasjan stwierdza, że porządek oficjum we wschodnich klasztorach nie był jednolity, tak co do ilości psalmów jak i sposobu ich odmawiania⁴². Z czasem jednak przyjęto zwyczaj recytacji dwunastu psalmów podczas Nieszporów i Nokturnów, czyli modlitwy nocnej, którą to liczbę wskazał anioł-kantor, według legendy, śpiewający psalmy podczas zgromadzenia⁴³. Psalmodia była

³⁹ Jan Kasjan, *Rozmowy z Ojcami*, t. 1-3, Kraków 2002-2017.

⁴⁰ Por. *Kasjan mnich*, dz. cyt., s. 70.

⁴¹ Porządek wspólnych modlitw opisany przez Kasjana oparty jest na „autorytecie doświadczenia”, którego nabył przebywając w Palestynie i Mezopotamii, a nie tylko studiując pisma Ojców. To nadało niepowtarzalny prestiż dziełu Kasjana.

⁴² „Niektórzy uważają, że należy odmawiać dwadzieścia lub trzydzieści psalmów w ciągu jednej nocy, a jeśli sytuacja tego wymaga oficjum powinno być przedłużone poprzez zastosowanie śpiewu antyfonalnego i dodanie pewnych »modulacji«. Niektórzy chcieliby jeszcze zwiększyć tę liczbę. Inni twierdzą, iż należy odmawiać osiemnaście psalmów. Zwyczajów jest tyle, ile klasztorów. Niektórzy uważają, że ilość psalmów powinna odpowiadać godzinie o jakiej są recytowane, a inni utrzymują iż należy odmawiać sześć psalmów podczas każdej z godzin kanonicznych”, zob. J. Cassianus, *De institutis coenobiorum*, dz. cyt., księga II, r. 2.

⁴³ „...a gdy zaśpiewał już jedenaście psalmów, oddzielonych od siebie modlitwami (...) i kończył dwunasty psalm wraz z responsem Alleluja, wtedy nagle zniknął z oczu wszystkich i w ten sposób zakończył ich dyskusję (o właściwej liczbie psalmów)”, zob. Tamże, r.5. Tak zwana *Regula Anioła* pojawia się po raz pierwszy w dziele *Historia Lausiaca* Palladiusza w ramach opisu psalmodii anachoretów ze

wykonywana przez solistów w wyznaczonym porządku⁴⁴. Mnich śpiewający psalm stał na środku oratorium, podczas gdy pozostali siedzieli na ziemi lub w bardzo niskich stallach zachowując głębokie milczenie⁴⁵ „i podążali za głosem śpiewaka z wielką uwagą serca”. Po każdym psalmie modlili się stojąc przez kilka chwil w ciszy, następnie padali na twarz i powstawali wznosząc ręce w geście oracji. Osobistą modlitwę zamykała kolekta wygłaszana przez kantora⁴⁶. Ojcowie egipscy dodawali na końcu każdego psalmu doksologie „Gloria Patri”, czego nie czyniono „nigdzie indziej na wschodzie”. Dłuższe psalmy dzielono na dwie lub trzy części, w zależności od liczby wersetów⁴⁷. Po psalmodii odczytywano dwa fragmenty Pisma

Sketis, Cel i Nitrii, zob. J. Dyer, *Monastic psalms of the Middle Ages*, „Revue Benedictine” t. XCIX, no 1-2, 1989, s. 44.

⁴⁴ „Skoro jest dwanaście psalmów to dzieli się je między braci: jeśli jest ich dwóch – śpiewają po sześć psalmów, jeśli trzech – po cztery psalmy, jeśli czterech – po trzy. Jakkolwiek liczna byłaby wspólnota, nie więcej niż czterech braci wykonuje psalmy podczas oficjum”, zob. J. Cassianus, *De institutis coenobiorum*, dz. cyt., księga II, r. 11.

⁴⁵ „Kiedy spotykają się razem na celebrację, którą nazywają SYNAXIS, trwają w tak doskonałym milczeniu, mimo iż jest ich ogromna liczba, że myślałbyś, iż jest tam tylko jedna osoba, która stoi na środku i śpiewa psalm. Zwłaszcza kiedy jest zanoszona modlitwa nie ma mowy o odpluwaniu, czyszczeniu gardła, kaszlu, nie ma odgłosu sennego ziewania z otwartymi ustami, ani wzdychania lub stękania, aby nie przeszkadzać tym, którzy stoją obok. Nie da się słyszeć żadnego dźwięku poza głosem kapłana, który kończy oficjum oracją. (...) wszystkie modlitwy powinny być krótkie a częste. Z jednej strony częste modlitwy sprawiają, że jednocześnie się z Bogiem niejako nieustannie. Z drugiej, jeśli zły czai się przy nas, przez ich zwięzłość możemy uniknąć jego pułapek, w które chce on nas złapać, gdy odmawiamy długie modlitwy”, zob. Tamże, księga II, r. 10.

⁴⁶ „Dopiero potem na krótki moment padali na twarz adorując Boże miłosierdzie i szybko powstawali unosząc ręce w geście modlitwy, której intencje rozważali w myślach. Bo kiedy leży się zbyt długo na ziemi jest się bardziej narażonym na atak złego, nie tylko z powodu marzycielskich myśli, ale też możliwej drzemki (...). Dlatego wszyscy mają klękać lub powstawać razem z tym, który wygłasza kolektę, a nie kiedy chcą, tak jakby niezależnie od niego chcieli się modlić”, zob. Tamże, r. 7.

⁴⁷ „Nie myślą oni o ilości wersetów, ale skupiają się na celu, który jest następujący: »Będę śpiewał duchem, będę śpiewał i umysłem«. Uważają, że lepiej zaśpiewać

Świętego, jeden ze Starego, drugi – z Nowego Testamentu, natomiast w soboty i niedziele - obydwu z Nowego Testamentu⁴⁸. Po zakończeniu nocnego oficjum mnisi wracali do swoich cel, gdzie czuwali do świtu kontynuując modlitwę osobistą. Karą za cięższe wykroczenia był zakaz uczestniczenia we wspólnotowej liturgii, do czasu odbycia publicznej pokuty. W okresie wielkanocnym, jak i w każdą niedzielę, podczas oficjum nie klęczano, w tych dniach również nie praktykowano postu⁴⁹. W trzeciej księdze „De institutis” Kasjan omawia porządek modlitw w ciągu dnia zachowywany w klasztorach palestyńskich i mezopotamskich, gdzie w odróżnieniu od praktyki egipskiej, mnisi gromadzili się na wspólną celebrację liturgii przedpołudniowej (tercja), południowej (seksta) i popołudniowej (nona) odmawiając podczas każdej z godzin trzy psalmy⁵⁰. Aby wyjaśnić ustalenie takich właśnie godzin w ciągu dnia na zwoływanie zgromadzeń modlitewnych autor przytacza biblijne opisy ważnych wydarzeń, które miały miejsce o wymienionych porach dnia⁵¹. Oprócz wyszczególnionych godzin kanonicznych opat z Marsylii zaznacza, że we wszystkich klasztorach na Zachodzie sprawuje się ponadto Matutinum, które „rozpoczyna się krótką chwilę po zakończeniu Nokturnów”⁵². Podczas tej godziny śpiewa się psalmy: 50, 62, 89, a na zakończenie Ps. 148 „i pozostałe” (czyli 149 i 150)⁵³, natomiast

dziesięć wersetów ze zrozumieniem, niż cały psalm bezmyślnie. (...) Dokładają więc troski, by zmęczenie – poprzez długość psalmu - nie wkradło się do ich ciała, gdy siedzą, i żeby nie tylko śpiewający nie stracił owoców zrozumienia treści, ale także by inni ich nie stracili przez zbyt długie śpiewanie”, zob. Tamże, księga II, r. 11.

⁴⁸ Por. R. Taft, *Christian liturgical psalms: origins, development, decomposition, collapse*, [w:] *Psalms in community. Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Traditions*, red. H. W. Attridge, M. E. Fassler, Boston 2004, s. 11.

⁴⁹ Zob. J. Cassianus, *De institutis coenobiorum*, dz. cyt., księga II, r. 18.

⁵⁰ Zob. Tamże, księga III, r. 3.

⁵¹ Dn 6,10; Dz 3,1.

⁵² Kasjan zaznacza, że Matutinum nie było ustanowione zgodnie ze starożytną tradycją, ale zaczęto je celebrować w jego czasach, aby mnisi nie przespiali czasu dzielącego Nokturny od pierwszej wspólnej modlitwy dnia.

⁵³ *The Liturgy of the Hours...*, s. 100.

w klasztorach Italii, kiedy hymny Matutinum są zakończone, śpiewa się Psalm 50 we wszystkich kościołach⁵⁴. Aby nie dochodziło do nadużyć i spóźnień mnichów na oficjum Kasjan wyznacza zasadę, iż do wspólnej modlitwy w oratorium może dołączyć ten, kto przyszedł przed końcem pierwszego psalmu podczas modlitw dziennych, i przed końcem drugiego – podczas modlitw nocnych⁵⁵. Ze względu na szczególne znaczenie niedzieli, jako pamiątki zmartwychwstania Pańskiego, Wigilie, które rozpoczynały się w sobotę wieczorem trwały do „czwartego piania koguta”, aby zakonnicy mogli odpocząć przed Matutinum. Oficjum to, według opisu Kasjana, podzielone było na trzy części: na początku wszyscy stoją i śpiewają trzy psalmy na sposób antyfonalny⁵⁶; w drugiej części trzej kantorzy śpiewają po jednym psalmie podczas gdy inni odpowiadają siedząc; na koniec dodane są trzy lekcje, których wszyscy wysłuchują w zupełnej ci-

⁵⁴ Zob. J. Cassianus, *De institutis coenobiorum*, dz. cyt., księga III, r. 6.

⁵⁵ „Kto nie przyjdzie przed końcem pierwszego psalmu nie może wejść do oratorium ani przyłączyć się do śpiewających psalmy, ale pozostanie na zewnątrz czekając na zakończenie oficjum. A kiedy wszyscy wychodzą czyni zadośćuczynienie leżąc na ziemi, aby uzyskać przebaczenie za swoją opieszałość, wiedząc że inaczej nie będzie mógł uczestniczyć w następnej wspólnej modlitwie jeśli od razu nie upokorzy się przed wszystkimi. Podczas nocnych godzin spóźnienie jest dozwolone do końca drugiego psalmu”, Tamże, r. 7.

⁵⁶ Na temat określenia „antyfona” u Kasjana, zob. E. Nowacki, *Antiphonal Psalms in Christian Antiquity and early Middle Ages*, [w:] *Essays in Medieval Music in Honor of David G. Hughes*, red. G.M. Boone, Cambridge 1995, s. 301. „Kasjan wzmiankuje o pojawieniu się antyfon w oficjum monastycznym Palestyny i Mezopotamii jako odmianie wobec dotychczasowo wykonywanej zwykłej psalmodii. Kasjan, a potem także Aurelian, opisuje antyfony jako samodzielne utwory o odmiennej konstrukcji muzycznej, bardziej wyrafinowanej, nie będące dodatkami do psalmów, ale odrębnymi formami wykonywanymi na stojąco przez całe zgromadzenie, po odmówieniu pewnej ilości psalmów. Wszelkie dowody wskazują na to, że antyfony, gdy zdomowiły się na zachodzie w V w., stały się po prostu wyjątkami, fragmentami z Pisma Świętego, które mnisi powtarzali w ramach medytacji”, Tamże, s. 302 (tł. własne). Kasjan wzmiankuje o praktyce powtarzania antyfony po każdym wersecie psalmowym, co wydłużało oficjum, por. J. Dyer, *The Singing of Psalms in the Early-Medieval Office*, „Speculum”, vol. 64, no. 3 (Jul. 1989), s. 540.

szy⁵⁷. Natomiast w niedzielę celebrowane było tylko jedno oficjum sprawowane jednak w sposób bardziej uroczysty i podniosły. Drugie dzieło Kasjana, „Rozmowy z Ojcami”, zostało pomyślane jako uzupełnienie i pogłębienie zagadnień poruszanych w „Regułach...”⁵⁸. Do kwestii modlitwy odnoszą się rozmowy IX i X z abba Izaakiem, w których autor opisuje rodzaje modlitwy, ich właściwości, zamieszcza komentarz do *Modlitwy Pańskiej*, wskazuje na sposoby praktykowania modlitwy nieustannej, przytaczając wspomniany już werset z Psalmu 70, służący do ciągłego powtarzania ze względu na uniwersalne znaczenie dla różnych okoliczności, w których może znaleźć się człowiek⁵⁹.

Na pismach Kasjana⁶⁰ bazował Cezary z Arles redagując w pierwszym ćwierćwieczu VI stulecia pierwszą regułę monastyczną dla klasztoru żeńskiego założonego przez siebie w pobliżu Arles,

⁵⁷ Por. J. Cassianus, *De institutis coenobiorum*, dz. cyt., księga III, r. 8.

⁵⁸ Sam autor wyjaśnia to następująco: „Przejdźmy zatem od zewnętrznego i widzialnego aspektu życia monastycznego – którym zajmowaliśmy się w poprzednim dziele – do niewidzialnego stanu człowieka wewnętrznego; od rozprawy nad sposobem modlitw kanonicznych do modlitwy nieustającej, nakazanej nam przez Apostoła”, z Przedmowy do części I, za: Jan Kasjan, *Rozmowy z Ojcami*, tom I, *Rozmowy I-X*, Tyniec 2002, s. 63.

⁵⁹ „Nie bez znaczenia z całego skarbca Pisma Świętego wybrano właśnie to jedno, albowiem mieszczą się w nim wszystkie uczucia, jakie rodzą się w człowieku i bardzo dobrze można je zastosować w każdym stanie duszy i w każdej pokusie”, Tamże, s. 420.

⁶⁰ Pisma Kasjana nie są w zupełności wiarygodne historycznie jako przekaz lokalnej tradycji egipskiej czy palestyńskiej, bo napisane zostały po wielu latach od pobytu autora w omawianych miejscach, a ponadto zredagowane były z nastawieniem dydaktyzującym. Zob. C. Stewart, *Kasjan mnich*, dz. cyt., s. 64: „Pisze o miejscach, jakie odwiedził, i o ludziach, których spotkał, informując czytelnika o strukturach monastycznych i praktykach. Te «historyczne» elementy tworzą kanwę jego pism. Choć nie pisze ani dziennika podróży, ani historii, opiera swoje nauczanie na tradycji, którą pragnie przedstawić wiernie nawet wtedy, kiedy ją adaptuje i rozwija”. Mimo jednak, że jest mało wiarygodny jako „historyk” wpływ jego dzieł na ukształtowanie zachodniej tradycji życia monastycznego jest niepodważalny.

tw. „Regułę dla dziewic”⁶¹. Oparta jest ona w znacznym stopniu na „Regule św. Augustyna”, ale też zawiera wiele elementów zbieżnych z „Regułą św. Benedykta”. Na dzieło biskupa z Arles składają się: „Statuta sanctorum virginum”, „Ordo psalmodiae” i „Recapitulatio”⁶². W statutach Cezary zaznaczył, iż podczas śpiewania psalmów nie wolno rozmawiać ani pracować, a to, co głoszą usta ma rozważać serce⁶³. Porządek odmawiania psalmów przekazany w części „Ordo psalmodiae” autor przeniósł z Lerynu, ze swojego macierzystego klasztoru⁶⁴. Jest on następujący⁶⁵:

Wielkanoc (z oktawą)

Tercja:

- 12 psalmów z ich wersetami *Alleluja* + antyfony⁶⁶
- 3 czytania: z Dziejów Apostolskich, Apokalipsy, Ewangelii
- hymn: *Iam surgit hora tertia*⁶⁷

Seksta:

- 6 psalmów z antyfoną⁶⁸
- hymn: *Iam sexta sensim volvitur*
- czytania

⁶¹ Na temat związku pism Cezarego z dziełami Kasjana, zob. P. Christophe, *Cassienet Césaire, prédicateurs de la mortale monastique*, Gembloux-Paris 1969.

⁶² Zob. *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 390.

⁶³ *Regula dla dziewic świętego Cezarego biskupa, Statuty świętych dziewic* nr 10, 22, tł. M. Borkowska, [w:] *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 409.

⁶⁴ Por. M. Labrousse, *Saint Honorat: fondateur de Lérins et évêque d'Arles, étude et trad. De textes d'Hilaire d'Arles, Fauste de Riez et Césaire d'Arles*, Bellefontaine 1995, s. 107.

⁶⁵ Rekonstrukcja oficjum na podstawie tekstu reguły w: *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 434-441; por. O. Heimig, *Zum monastischen Offizium von Kassianus bis Kolumbanus*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 7 (1961), s. 115n.

⁶⁶ Cezary rozumie antyfonę najprawdopodobniej jako refren powtarzany między wersetami psalmu.

⁶⁷ Zestaw hymnów występujących w dodatkach liturgicznych u św. Cezarego z Arles i św. Aureliana z Arles w: *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 449-450.

⁶⁸ Być może psalmy seksty śpiewano już wtedy, tak jak obecnie, z jedną antyfoną.

Nona:

- 6 psalmów z antyfoną
- hymn: *Ter hora trina volvitur*
- czytanie
- kapitulum

Nieszpory:

- werset rozpoczynający modlitwę (w tonie prostym)
- 3 psalmy z antyfonami
- hymn: *Hic est dies verus Dei* (na całą oktawę w Jutrzni i Nieszporach)

Duodecima⁶⁹:

- Ps 103
- 18 psalmów
- 3 antyfony
- hymn: *Christe precamur annue* lub *Christe qui lux es et dies*
- 2 czytania: z Apostoła, z Ewangelii (o zmartwychwstaniu)

Nokturny⁷⁰:

- 18 psalmów
- antyfony mniejsze z ich wersetami *Alleluja*
- 2 czytania
- hymn
- kapitulum

W okresie wielkanocnym

po Duodecimie:

- 6 zestawów czytań, czyli 18 czytań z pamięci
- 18 psalmów
- 3 antyfony

Po Nokturnach:

- 3 zestawy czytań z księgi (czytać aż do brzasku)

⁶⁹ O dwunastej godzinie dnia odmawiano oficjum odpowiadające późniejszej komplecie.

⁷⁰ Po Wielkanocy do 1 października odmawia się takie same Nokturny, a do 1 sierpnia jedynie w piątki i niedziele.

Narodzenie Pańskie

Nocne oficjum rozpoczyna się o 9 wieczorem

- przed Nokturnami: 6 zestawów czytań z Izajasza
- po Nokturnach: 6 zestawów z Ewangelii

Epifania

Nocne oficjum rozpoczyna się o 9 wieczorem

- przed Nokturnami: 6 zestawów z Daniela
- po Nokturnach: 6 zestawów z Ewangelii

Dni powszednie

Tercja/Seksta/Nona:

- 6 psalmów z antyfonami
- hymn
- czytanie lub kapitulum

Niedziela lub sobota

Nona:

- 6 psalmów
- 3 czytania: z proroków, Apostoła, Ewangelii
- 6 psalmów z jedną antyfoną
- hymn
- kapitulum

Wigilie:

- podczas pierwszego zestawu czytań czyta się Ewangelię o zmartwychwstaniu

Święta

Duodecima:

- psalmy z Tercji z trzema antyfonami
- czytania związane ze świętem

Od 1 października do Wielkanocy

I Nokturny:

- Ps 50
- na końcu: *Rex aeterne Domine/ Mediae noctus tempus*

dodaje się II Nokturny:

- Ps 56
- 18 psalmów

- 2 czytania
- hymn: *Magna et mirabilia/ Aeternae rerum Conditor*

Po Nokturnach:

- 3 kolekty
- antyfony
- responsorium
- druga antyfony
- 4 zestawy czytań (aż do brzasku)/ w niedzielę 6 zestawów⁷¹
(w święta męczenników 1 zestaw z Ewangelii, następne z pasji męczenników)

Jutrznia:

- *Dziękujcie Panu* (Ps 118) z antyfoną (w tonie prostym)
- *Śpiewajmy Panu* (Wj 15-1-19) i wszystkie psalmy z *Alleluja*
- *Te Deum laudamus* (w uroczystości)

Po Jutrzni:

- procesja do zewnętrznego oratorium ze śpiewem w tonie prostym
- kantykt *Śpiewajmy Panu* (Wj 15, 1-19)
- kantykt *Błogosławcie* (Dn 3, 57-88)
- błogosławieństwo
- hymn: *Gloria in excelsis Deo*

Pryma (w niedzielę lub sobotę i święta):

- 6 psalmów
- hymn: *Fulgentis Auctor aetheris*
- 2 czytania: ze ST i NT
- capitulum

Nieszpory:

- krótki śpiew wstępny w zewnętrznym oratorium

⁷¹ „Przed wszystkim należy te czytania tak miarkować, żeby siostry ich pragnęły i raczej chciały je przedłużyć. Dlatego przy każdej godzinie ma się w sumie czytać dwie, a już w każdym razie nie więcej niż trzy strony, albo według uznania ksieni; ona o tym decyduje, i kiedy da znak, niech lektorka natychmiast wstanie, aby można było wypełnić przepisaną liczbę czytań”, *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 440.

- 3 antyfony
- hymn: *Deus qui certis legibus/ Deus Creator Omnium*

Oprócz „Reguły dla dziewic” Cezary opracował osobną „Regułę dla mnichów” na życzenie swojego bratanka, Teridiusa, który został opatem założonego przez wuja klasztoru męskiego. W rozdziałach 20-21 i 25 podkreśla rolę *opus Dei* powtarzając porządek oficjum nakreślony we wcześniejszej regule dla mniszek.

Prawodawstwo Cezarego stało się inspiracją i bazą do zredagowania kolejnych reguł zakonnych dla wspólnot w Arles, autorstwa Aureliana⁷². Porządek oficjum, w obu aureliańskich regułach⁷³, jest opisany jeszcze precyzyjniej niż u poprzednika. Poza tym wprowadzone są elementy nowe i oryginalne: potrójne *Kyrie eleison*, do korpusu godzin kanonicznych dodana jest kompleta i pryma, choć ta pojawia się już u Cezarego, liczba psalmów w godzinach dziennych zostaje zwiększona do dwunastu⁷⁴. Ilość godzin w regułach z Arles wzrasta do dziewięciu, w Matutinum i Lucernarium⁷⁵ brak czytań biblijnych, a elementy składowe obu tych godzin są ustalone i niezmiennie, przy czym psalmy są śpiewane z antyfonami, inaczej niż w pozostałych. Główne godziny: Nokturny, Matutinum, Lucernarium i Duodecima rozpoczynają się psalmem wykonywanym przez solistę, w czasie gromadzenia się uczestników liturgii. Wszystkie pozostałe psalmy były odmawiane na sposób egipski, czyli podzielone na grupy po trzy i recytowane solo z dodaniem responsu *Alleluja* po trzecim psalmie⁷⁶. Nowością było dodanie hymnów metrycznych do wszystkich godzin.

⁷² Są to dzieła równoległe lub nieco późniejsze od „Reguły św. Benedykta”, więc wykraczają poza ramy czasowe omawianego zagadnienia, więc nie będą omawiane szczegółowo.

⁷³ Oficjum w „Regule dla dziewic” jest o połowę krótsze niż oficjum mnichów.

⁷⁴ Św. Aurelianus, *Reguła dla mnichów*, tł. B. Spieralska, [w:] *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 467-491.

⁷⁵ W tłumaczeniu „Reguły dla mnichów” Cezarego zastosowano polskie tłumaczenia określeń „Matutinum” – Jutrznia i „Lucernarium” – Nieszpory.

⁷⁶ Zob. P. Bradshaw, *Daily Prayer*, art. cyt., s. 127.

Poza Galią życie monastyczne rozwijało się zwłaszcza w Rzymie, a także na obszarze całej Italii. Spośród reguł zakonnych powstałych w pierwszej połowie VI wieku zachowały się trzy: „Reguła Mistrza” (515-530 r.), na której wzorował się prawdopodobnie św. Benedykt pisząc swoje dzieło (530-560 r.) i „Reguła Eugipiusza” (530-535 r.). Ta ostatnia została zredagowana na potrzeby konwentu w Lucullanum, gdzie autor był opatem. Uważana jest za swoisty centon z różnych dzieł monastycznych tak wschodnich (Pachomiusz, Bazyli) jak i zachodnich (Augustyn, Kasjan, Mistrz, Hieronim)⁷⁷. Tekst zawiera nieliczne wskazania odnoszące się do zagadnień liturgicznych. Wymienione są elementy poszczególnych godzin oficjum:

Matutinum

- Ps 62, 5 i 89

Tercja/Seksta/Nona

- jeden psalm odmawiany na sposób responsoryjny, dwie antyfony, czytanie, modlitwa końcowa

Nieszpory

- jeden psalm na sposób responsoryjny, cztery antyfony, jeden psalm na sposób responsoryjny, czytanie, modlitwa końcowa

Modlitwy nocne

- listopad, grudzień, styczeń, luty: 12 antyfon, 6 psalmów, 3 czytania
- marzec, kwiecień, wrzesień, październik: 10 antyfon, 5 psalmów, 3 czytania
- maj, czerwiec, lipiec, sierpień: 8 antyfon, 4 psalmy, 2 czytania

Poza tym Eugipiusz przestrzega przed spóźnianiem się na wspólne modlitwy i podaje wskazania dotyczące duchowych aspektów odmawiania psalmów⁷⁸.

⁷⁷ Eugipiusz zestawiał ze sobą teksty mistrzów duchowych, idąc za przykładem swojego nauczyciela św. Seweryna, zob. A. de Vogüé, *La Règle d'Eugippe retrouvée?*, „Revue d'ascétique et de mystique” 47 (1971), s. 233-265.

⁷⁸ *Reguła Eugipiusza*, tł. K. Obyrcki, [w:] *Zachodnie reguły*, dz. cyt., s. 836-840, 843.

W obu regułach Cezarego rozdziały poświęcone życiu liturgicznemu wspólnoty znajdują się na samym końcu, zamykając niejako zasady regulujące wszystkie inne aspekty klasztornej codzienności. Natomiast u Eugipiusza są one umieszczone już w pierwszych zdaniach. W „Regule Mistrza”, dziele chronologicznie równoległym wobec życia i działalności biskupa Marsylii, ale powstałym w Italii nieco wcześniej niż „Reguła Eugipiusza”, zagadnienie oficjum umieszczone zostało w samym centrum, niejako w sercu tekstu, gdyż obejmuje rozdziały 33-37 i 39-49⁷⁹. Pierwsza część, czyli rozdziały 33-37 łączą się z planem dnia mnichów, od ich czuwania i wstawania na modlitwę w nocy aż do nieszporów, natomiast część druga opisuje poszczególne godziny modlitw⁸⁰.

Mistrz ustala zasadę odmawiania dwudziestu czterech psalmów podczas całodniowego *opus Dei*, na wzór tyłuż starców z Apokalipsy⁸¹ i przywołuje wskazanie proroka: „Siedem razy na dzień Cię wysławiam”, aby uzasadnić wypełnianie starego zwyczaju siedmiokrotnej modlitwy w ciągu dnia, który wyraża się w odmawianiu tyłuż godzin kanonicznych: jutrzni, prymy, tercji, seksty, nony, nieszporów i komplety⁸². Na oficjum nocne w okresie zimowym⁸³ składa się 16 psalmów z antyfonami (na wzór 16 proroków), na letnie – 12 (na podobieństwo 12 apostołów). W zimie nokturny mają się kończyć przed pianiem kogutów, w lecie zaczynać po pianiu kogutów

⁷⁹ *Reguła Mistrza. Reguła św. Benedykta*, tł. T.M. Dąbek, B. Turowicz, Kraków 2006.

⁸⁰ Por. J. Dyer, *Observations on the Divine Office in the Rule of the Master*, [w:] *The Divine Office in the latin Middle Ages. Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiography*, red. M.E. Fassler, R. A. Baltzer, Oxford 2000, s. 81. Układ poszczególnych godzin i ich elementów składowych według wskazań Mistrza przedstawiony jest w tabeli 4.2, s. 82-83.

⁸¹ Por. Ap4,4; 5,8-9; 7,11-12. Na symboliczną liczbę psalmów składają się te teksty, które odmawiane są w czasie godzin dziennych i nocnych, bez komplety, podczas której psalmy były stałe.

⁸² Nokturny, jako modlitwa nocna, nie są zaliczane do liczby siedmiu modlitw nakazanych do odmawiania w ciągu dnia przez tradycję.

⁸³ Okres zimy trwa od 24 września do 25 marca lub do Wielkanocy, okres letni od Wielkanocy do 24 września.

i bezpośrednio po nich powinna być odmawiana jutrznia, którą należy rozpocząć o wschodzie słońca. Składa się na nią „sześć psalmów, responsorium, werset, czytanie Apostoła i Ewangelia, którą ma zawsze odmawiać opat oraz modlitwa do Boga”⁸⁴. Każdy psalm powinien być zakończony doksologią, aby nie opuścić modlitw odmawianych między nimi, a jeśli zachodzi potrzeba skrócenia oficjum można łączyć psalmy po trzy, ze względu „na jedność Trójcy, i Tróję w jedności”, kończąc je jednym „Chwała”, aby w ten sposób zachować stałą ich ilość⁸⁵. W godzinach dziennych (pryma, tercja, seksta, nona) odmawia się trzy psalmy „kolejno zawsze z psalterza”, a więc zachowując stary zwyczaj recytacji psalmów według kolejności w psalterzu, tzw. *psalmodia currens*⁸⁶. Pryma powinna być odmawiana „kiedy już się przebijają promienie słońca”, a nieszpory „gdy promienie słońca skłaniają się ku zachodowi”⁸⁷. W czasie lata nieszpory należy rozpocząć wcześniej, by mnisi mogli dłużej odpocząć po wyczerpującej w tym czasie pracy, zwłaszcza, że noc jest o wiele krótsza niż zimą. Układ nieszporów jest identyczny jak w jutrzni.

W rozdziałach 39-44 Mistrz wyjaśnia i rozszerza wykład na temat elementów oficjum z części pierwszej. Wymienia tu psalmy śpiewane z antyfonami i bez nich, z dodaniem *Alleluja* i bez niego, oraz rozróżnia oficjum feriale i niedzielne oraz świąteczne. Rozpoczyna od opisu przebiegu jutrzni⁸⁸. Stałymi jej elementami są: Ps 50 i psalmy uwielbienia 148-150. Po psalmodii następuje responsorium,

⁸⁴ *Regula Mistrza*, dz. cyt., s. 232.

⁸⁵ Tamże, s. 229.

⁸⁶ J. McKinnon, *The origins of the Western Office*, [w:] *The Divine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiographys*, red. M. E. Fassler, R. A. Baltzer, Oxford 2000, s. 67.

⁸⁷ *Regula Mistrza*, dz. cyt., s. 231.

⁸⁸ Sześć psalmów jutrzni autor dzieli na dwie grupy: cztery są śpiewane z antyfonami bez *Alleluja*, a dwa z *Alleluja*. W niedziele i święta wszystkie psalmy i responsoria wykonuje się z dodaniem *Alleluja*, po czym następują błogosławieństwa. Zob. Tamże, s. 237.

którego tekst stanowią wersety psalmu, lekcja z Apostoła⁸⁹ i kantyk ewangeliczny⁹⁰. W godzinach mniejszych i w komplecie odmawia się trzy psalmy, w tym dwa z antyfoną, a trzeci z dodaniem *Alleluja*⁹¹. Nieszpory reprezentują taki sam układ psalmów z antyfonami i *Alleluja*, jak jutrznia. Nokturny, tak latem jak zimą, rozpoczyna opat werselem „Domine, labia mea aperies” i „responsorium zachęty” (*responsorium hortationis*) „Venite exultemus domino” (tekst Ps 95). Oprócz tego pojawiają się jeszcze dwa responsoria – jedno z *Alleluja*, drugie bez – nie połączone z czytaniem, ale występujące samodzielnie pomiędzy dwiema grupami składającymi się w sumie z trzynastu lub dziewięciu psalmów z antyfonami⁹². Po psalmodii przełożony odmawia z pamięci fragment z Apostoła⁹³, a następnie opat odczytuje Ewangelię. Jedynie podczas wigilii celebrowanej w nocy

⁸⁹ W rozdziale 35 mowa jest o jednej lekcji, a w 39 o czytaniach i Ewangeliach. Zob. Tamże, s. 232 i 237.

⁹⁰ Sześć psalmów, responsorium i kantyk dają w sumie osiem elementów, które wchodziły w skład 24 psalmów śpiewanych w godzinach nocnych (nokturny-16 i matutinum-8) i dziennych (godziny mniejsze-16:4x4 i lucernarium-8) na wzór apokaliptycznych starców, zob. przypis 79. Dyer w swoim artykule dotyczącym oficjum w Regule Mistrza przytacza dwie, zupełnie odmienne, rekonstrukcje matutinum według Mistrza, przedstawione przez Corbinian’a Gindele i Eoin’a Bhaldrathie’a, jednak obydwie uznaje za niewłaściwe i nie znajdujące potwierdzenia w ówczesnej praktyce oficjum monastycznego, dlatego przedstawia własną propozycję rekonstrukcji. Zob. *Observations on the Divine Office*, art. cyt., s. 86-89. Por. E. Bhaldrathie, *The Morning Office in the Rule of the Master*, „Regulae Benedicti Studia Annuarium Internationale” 5 (1976), s. 34.

⁹¹ *Alleluja* pomija się w czasie od Epifanii do Wielkanocy we wszystkich godzinach. Wyjątek stanowią niedziele, jako dni wspomnienia zmartwychwstania Pańskiego. zob. A de Vogüé, *La Règle du Maître*, vol. 1, seria *Sources chrétiennes*, nr 105, Paris 1964, s. 55.

⁹² Por. J. Dyer, *Observations on the Divine Office*, art. cyt., tabela 4.2, s. 82-83. Wszystkich tekstów psalmowych jest więc 16 w zimie i 12 w lecie, por. C. Gindele, *Die Struktur der Nokturnen in den lateinischen Mönchsregeln vor und um St. Benedikt*, „Revue bénédictine” 64 (1954), s. 22.

⁹³ Zob. *Regula Mistrza*, dz. cyt., s. 246.

z soboty na niedzielę lekcje odczytywano z kodeksu ze względu na ich długość⁹⁴. Oficjum kończy się werselem i modlitwą.

Grupę rozdziałów poświęconych porządkowi oficjum autor zamyka uwagami organizacyjnymi dotyczącymi zachowania precedencji podczas wspólnej modlitwy⁹⁵, przyjmowania określonych postaw ciała i kultury bycia⁹⁶, a także duchowego aspektu, który ma wypływać z wnętrza uczestniczących w „służbie Bożej”⁹⁷.

Przez wiele lat uważano, że „Reguła Mistrza” jest efektem nieudolnego naśladownictwa „Reguły św. Benedykta”, konsekwentnym rozbudowaniem jego myśli, jako że wiele fragmentów obu dzieł wykazuje uderzające podobieństwo, a pierwsza z nich objętościowo jest trzykrotnie dłuższa od drugiej. Jednak w roku 1938 podczas Kongresu Opatów w Rzymie wysunięto tezę, iż „Reguła Mistrza” stanowiła, jako wcześniejsza, wzór dla św. Benedykta, gdy ten redagował swoje

⁹⁴ Zob. Tamże, s. 242 i 252: „W każdą sobotę powinno się w klasztorze odprawiać czuwanie od wieczora aż do czasu, gdy się usłyszy po raz drugi pianie koguta i już będzie jutruzenka. Lecz dlatego, by to, co się nazywa czuwaniami, było nim rzeczywiście, mają się bracia powstrzymać od snu, śpiewać psalmy i słuchać czytanych czytań”.

⁹⁵ „Po opacie z jego polecenia mają intonować antyfony po kolei przełożeni (...) po nich niech intonują poszczególni bracia z poszczególnych dziesiątek, którym rozkaże obecny opat. (...) tak i w klasztorze ze względu na Pana niech wszystko następuje zgodnie z porządkiem godności”, zob. Tamże, s. 246.

⁹⁶ „Jeżeli więc mądrze i z bojaźnią nakazano śpiewać psalmy, trzeba by ciała śpiewających były nieruchome, by stali skłoniwszy głowę i umiarkowanie śpiewali chwałę Panu (...) Przeto w tak ważnym oficjum musimy też na tyle się starać, by serce szło razem z językiem, oddając z bojaźnią Bożą codzienny dług (...). Ten, który jest wysławiany przez głos, powinien także być w umyśle śpiewającego psalmy”. „Trzeba się wystrzegać w czasie śpiewania psalmów częstego kaszlu, długiego i ciągłego sapania oraz wyrzucania z ust tworzącej się śliny (...). Przeto gdy diabeł będzie podsuwał te wszystkie przeszkody odmawiającym psalmy, niech zaraz ten, który odmawia, zrobi na ustach znak krzyża”. Zob. Tamże, s. 248-249.

⁹⁷ „Niech nie znajdują się w nas dwie osoby – jedna w ustach, druga w sercu. (...) Trzeba się modlić, błagając z bojaźnią, by wydawało się, że ten, kto się modli, obejmuje nogi obecnego Chrystusa. I powinniśmy się modlić z taką bojaźnią, byśmy poznali, że rozmawiamy z Bogiem”, zob. Tamże, s. 250-251.

dzieło⁹⁸. Znaczący historycy Kościoła V i VI wieku, jak również badacze podejmujący zagadnienia monastyczne zabrali głos w sprawie zależności między wspomnianymi utworami⁹⁹. Obecnie powszechnie potwierdza się prawdziwość tezy o. Genestout i przyjmuje uprzedniość Mistrza wobec Benedykta¹⁰⁰.

Dwoma źródłami, które w zasadniczy sposób wpłynęły na kształt oficjum nakreślony w dokumencie Benedykta, są: „Reguła Mistrza” i oficjum starorzymskie praktykowane w czasach świętego Zakonodawcy. Rzymski *cursum* godzin kanonicznych i ich charakterystyka wykracza poza ramy tematyczne tych rozważań, a przedstawiają ją w swoich pracach, m. in.: Camillo Callewaert¹⁰¹, Joseph Pascher¹⁰², Robert Taft¹⁰³, Paul Bradshaw¹⁰⁴.

Spośród 73 rozdziałów swojej reguły Benedykt aż 13 przeznaczają wyłącznie na sprawy dotyczące wspólnego odprawiania *opus Dei*¹⁰⁵.

⁹⁸ Tezę tę wygłosił o. A. Genestout, mnich z Solesmes, zob. A. Genestout, *La Règle du Maître et la Règle de S. Benoît*, „Revue d'ascétique et mystique” 21 (1940), s. 51-112.

⁹⁹ Między innymi: G. Penco., *S. Benedicti Regula*, Florence 1958, XIX-CIII; A. de Vogüé, *La communauté et l'abbé dans la Règle de saint Benoît*, Paryż 1961, s. 27-37; tenże, *La Règle du Maître*, I-II, seria *Sources Chrétiennes* nr 105 i 106, Paryż 1964; tenże, *La Règle de saint Benoît*, t. I-II: tekst krytyczny, t. IV-VI: komentarz, seria *Sources Chrétiennes* nr 181, 182, 184-186, Paryż 1971-1972; M. Tosi, *La presenza della Regola benedicti nel monastero di S. Colombano in Bobbio*, „Archivum Bobbiense” 3 (1981), s. 7-58; G.M. Colombas, *Sobre la Règle del Maestro*, „Nova et Vetera” 14 (1989), s. 269-316; M. Dunn, *Mastering Benedictine monastic rules and their authors in the early medieval West*, „English Historical Review” 105 (1990), s. 567-594. W j. polskim cenne jest wprowadzenie ks. Starowiejskiego do publikacji *Starożytny reguły zakonne*, red. M. Starowiejski, Warszawa 1980.

¹⁰⁰ Zob. *Reguła Mistrza*, dz. cyt., s. 39.

¹⁰¹ C. Callewaert, *Sacris erudiri*, Steenbrugge 1940.

¹⁰² J. Pascher, *Das Stundengebet der römischen Kirche*. Munich: K. Zink, 1954; tenże, *Der Psalter für Laudes und Vesper im alten römischen Stundengebet*, „Münchener theologische Zeitschrift” 8 (1957) 255-267.

¹⁰³ R. Taft, *The Liturgy of the Hours*, dz. cyt., s. 130-134.

¹⁰⁴ P. Bradshaw, *Daily Prayer*, dz.cyt., s. 134-142.

¹⁰⁵ Rozdziały od 8 do 20.

W kolejnych osiemnastu zamieszcza wzmianki o oficjum¹⁰⁶. W sumie aż 31 rozdziałów, czyli prawie połowa, odnosi się w całości lub w części do zagadnień *officium divinum*. To proste ilościowe zestawienie ukazuje wagę, jaką dla patriarchy mnichów zachodu miała „służba Boża”, o której zresztą sam mówi wprost: „Ergo nihil Operi Dei praeponatur”¹⁰⁷.

W odniesieniu do wskazań Mistrza, Benedykt modyfikuje przede wszystkim codzienną modlitwę nocną, określając ją zawsze mianem „wigilii” i łagodząc surowe wymagania poprzednika przez przedłużenie czasu na sen o dwie godziny, tak latem jak zimą. Poza tym przedłużony zostaje także okres późniejszego wstania o ponad miesiąc¹⁰⁸. Wyrozumiałość Benedykta dla słabości braci, jak również wyraźne odniesienie do wskazań Kasjana, widać w dodaniu drugiego psalmu rozpoczynającego nocne oficjum (Ps 3)¹⁰⁹, aby mnisi mogli się zbierać w chórze podczas trwania dwóch psalmów bez groźby kary za spóźnienie¹¹⁰. Po drugim psalmie inwitoryjnym następuje hymn o budowie metrycznej, co zdaje się jest przejęte ze zwyczajów galijskich¹¹¹. W odróżnieniu od Mistrza Benedykt powraca do starożytnej tradycji odmawiania dwunastu psalmów podczas modlitwy nocnej w ciągu całego roku, ale dzieli je na dwie równe grupy, po sześć psalmów każda, umieszczając pomiędzy nimi czytania wraz z responsoriami¹¹². Zimą są to trzy czytania odczytywane z księgi, po-

¹⁰⁶ Rozdziały: 7, 22, 24, 25, 35, 38, 41–45, 47–50, 52, 63, 67.

¹⁰⁷ *Regula św. Benedykta*, dz. cyt., r. 43, s. 163.

¹⁰⁸ Z września przesunięty aż do 1 listopada, zob. *Regula św. Benedykta*, dz. cyt., r. 8, s. 91.

¹⁰⁹ Wykorzystanie psalmu 3 jako inwitorium jest rozpowszechnionym zwyczajem monastycznym, prawdopodobnie starożytnym, i wywodzi się z symbolicznej interpretacji 5 wersetu tego psalmu: „Kładę się, zasypiam, i znowu się budzę, bo Pan mnie podtrzymuje”.

¹¹⁰ Zob. przypis 55.

¹¹¹ por. s. 14.

¹¹² Najprawdopodobniej Benedykt nie chce znużyć braci ciągłą psalmodią, ale zmienić formę modlitwy dla uzyskania lepszego skupienia podczas recytacji kolejnej grupy psalmów, zob. A. de Vogüé, *La Règle de saint Benoît*, t. V, dz. cyt. s. 443–446.

chodzące ze Starego i Nowego Testamentu wraz z komentarzami Ojców, i trzy responsoria, latem – jedno, krótkie, odmawiane z pamięci, zaczerpnięte ze Starego Testamentu¹¹³. Po drugiej grupie psalmów wygłaszany jest z pamięci fragment z Apostoła, a na zakończenie krótki werset i prośba litanijna *Kyrie eleison*. Niedzielne wigilie są co prawda wydłużone, ale nie obejmują całej nocy, jak nakazywał Mistrz. Benedykt przejmuje zwyczaj rzymski wyznaczając na niedzielne wigilie trzy grupy, każda składająca się z czterech czytań wraz z responsoriami. Aby zaś nie zwiększać liczby psalmów, które są już podzielone tak, by w ciągu tygodnia odmówić cały psalterz, po drugiej grupie czytań wykonuje się trzy kantyki „z Proroków”, a po czytaniach z Nowego Testamentu opat intonuje *Te Deum* i wygłasza Ewangelię. Oficjum kończy się hymnem *Te Decet Laus* i błogosławieństwem¹¹⁴. Struktura wigilii feriałnych i niedzielnych w „Regule św. Benedykta” przedstawia się następująco:

ferie	niedziele
Werset <i>Domine labia mea</i> 3×	Werset <i>Domine labia mea</i> 3×
Ps 3	Ps 3
Ps 95	Ps 95
Hymn	Hymn
6 psalmów z antyfonami	6 psalmów z antyfonami
Werset	Werset
Błogosławieństwo opackie	Błogosławieństwo opackie
3 lekcje + 3 responsoria – zimą	4 lekcje + 4 responsoria
1 lekcja + 1 krótkie responso- rium – latem	
6 psalmów z dodaniem	6 psalmów z antyfonami
<i>Alleluja</i>	4 lekcje + 4 responsoria
1 lekcja z Apostoła	3 kantyki z dodaniem <i>Alleluja</i>

¹¹³ Zob. *Regula św. Benedykta*, dz. cyt., r. 9-10, s. 94-96.

¹¹⁴ Tamże, r. 11, s. 97-99.

Werset

Werset

Błogosławieństwo opackie

4 lekcje + 4 responsoria

Te Deum

Ewangelia

Te Decet Laus

Błogosławieństwo

Kyrie eleison

Matutinum w wersji Benedykta wzorowane jest na schemacie rzymskiego oficjum porannego¹¹⁵. Rozpoczyna się psalmem 67 odmawianym bez antyfony i w powolnym tempie, aby wszyscy zdążyli się zejść na Ps 50 recytowany z antyfoną¹¹⁶. Po nim następują dwa psalmy wariabilne, inne na każdy dzień tygodnia, kantyk „z Proroków, który wybiera na dany dzień Kościół Rzymski”¹¹⁷ i grupa psalmów pochwalnych (Ps 148-150). Lekcja „z Apostoła” i responsorium wydają się być jedyną kalką z Mistrza. Po hymnie i wersecie śpiewany jest kantyk ewangeliczny, pełna wersja *Kyrie eleison*, a na zakończenie *Modlitwa Pańska* odmawiana głośno w oficjum porannym i wieczornym, co było swoistą innowacją w stosunku do obowiązującego zwyczaju odmawiania jej po cichu¹¹⁸. Nieszpory mają układ podobny do Matutinum. Brak w nim jedynie psalmu recytowanego podczas gromadzenia się mnichów na modlitwę, a liczba psalmów, odmawianych według kolejności w psalterzu, jest zmniejszona z pięciu do czterech.

Matutinum**Nieszpory**

Ps 67

Ps 51 z antyfoną

2 psalmy zmienne*

4 psalmy zmienne (kolejno z Psalterza)** z antyfonami

¹¹⁵ Por. R. Taft, *The Liturgy of the Hours*, dz. cyt., s. 133-134.

¹¹⁶ Zob. *Regula św. Benedykta*, dz. cyt., r. 13, s. 101.

¹¹⁷ Tamże, s. 105.

¹¹⁸ Por. P. Bradshaw, *Daily Prayer*, dz. cyt. s. 148.

Kantyk „z Proroka”	
Pss 148-150	
1 lekcja „z Apostoła”	1 lekcja
Responsorium	Responsorium
Hymn	Hymn
Werset	Werset
Kantyk ewangeliczny	Kantyk ewangeliczny
Prośba litanijna <i>Kyrie eleison</i>	Prośba litanijna <i>Kyrie eleison</i>
Modlitwa Pańska	Modlitwa Pańska

* „Po nich (tj. po psalmie 67 i 50) śpiewamy dwa inne psalmy, stosownie do zwyczaju, mianowicie: w poniedziałek 5 i 35; we wtorek 42 i 56; w środę 63 i 64; we czwartek 87 i 89; w piątek 75 i 91; w sobotę zaś 142 i kantyk z Księgi Powtórzonego Prawa, który przez Chwałą Ojcu należy podzielić na dwie części”. Zob. Reguła św. Benedykta, dz. cyt., r. 13, s. 101.

** „W czasie Nieszporów śpiewamy codziennie cztery psalmy, poczynając od 109 aż do 147; opuszczamy tylko te, które są użyte w innych godzinach, tj. od 117 do 127, a także psalmy 133 i 142. Wszystkie pozostałe śpiewamy w czasie Nieszporów. A ponieważ [przy tym układzie] jest o trzy psalmy za mało, należy podzielić [na dwie części] te psalmy, które we wspomnianej grupie są dłuższe, tj. 138, 143 i 144. Psalm 116, najkrótszy, łączymy z psalmem 115”. Zob. Tamże, r.18, s. 112-113.

Godziny mniejsze (Pryma, Tercja, Seksta, Nona) rozpoczynają się od wersetu „Deus in adiutorium” i hymnu właściwego dla każdej z nich. Po nim odmawia się trzy psalmy zmienne¹¹⁹ z antyfonami

¹¹⁹ „w Prymie niedzielnej śpiewamy cztery części psalmu 118, a w pozostałych godzinach tego dnia, tj. w Tercji, Sekście i Nonie, po trzy części wspomnianego psalmu 118. Pryma poniedziałkowa obejmuje trzy psalmy: 1, 2 i 6. I podobnie w Prymie dalszych dni tygodnia aż do niedzieli mówi się po trzy kolejne psalmy aż do psalmu 19, przy czym psalm 9 i 17 dzielimy na dwie części. A w ten sposób Wigilie niedzielne zaczynają się zawsze od psalmu 20. W Tercji zaś, Sekście i Nonie poniedziałkowej mówimy dziewięć pozostałych części psalmu 118, po trzy w każdej godzinie. Po rozłożeniu psalmu 118 na dwa dni: niedzielę i poniedziałek, we wtorek już w Tercji, Sekście i Nonie śpiewamy po trzy psalmy od 119 aż do 127, tj. razem dziewięć psalmów. Psalmy te powtarzamy zawsze w tych godzinach aż

lub bez nich, w zależności od liczebności wspólnoty. Po psalmodii następuje jedno czytanie, werset, *Kyrie eleison* i modlitwa na zakończenie. Kompleta różni się od godzin mniejszych jedynie tym, że nie rozpoczyna się werselem „Deus in adiutorium”, hymn wykonywany jest po stałej psalmodii, na którą składają się Pss 4, 91, 134¹²⁰, a całość kończy się błogosławieństwem¹²¹.

W odniesieniu do „służby Bożej”, a zwłaszcza do psalmodii, Benedykt używa różnorodnych określeń dotyczących sposobu jej wykonania. Pojawiające się w regule wyrażenia: „dicere”, „psallere”, „lego”, „cantare”, „modulare”, nie wskazują jasno na elementy oficjum, które powinny być odmawiane czy recytowane lub takie, które należy wykonywać śpiewając. Można z pewnością przyjąć, że wspólne modlitwy nie były po prostu „mówione”, ale raczej „śpiewane”, jednak nie jest możliwe określenie natury tego śpiewu na podstawie tekstu reguły. Podobna trudność w interpretacji dotyczy formy wykonywanej psalmodii. Rozpowszechniony dotąd zwyczaj modlitwy w ciszy po każdym psalmie w postawie prostracji i kończącej ją kolekty, nie jest przywołany, ani nawet wzmiankowany, przez autora Reguły. Wydaje się, że praktyka ta odchodziła powoli w zapomnienie, a wiązało się to być może z procesem zastępowania solowego wykonawstwa psalmów, jaki szczegółowo opisywał Kasjan, wspólnym ich odmawianiem¹²². Takie konwentualne śpiewanie psalmów odbywało się dotąd poza oficjum, np. podczas procesji z rektarza do kościoła albo z racji pogrzebu członka wspólnoty. Poza tym wiadomo, że świeccy wykonywali psalmy w dużych grupach, co poświadczają świadectwa Ojców. Przed VIII wiekiem znaleźć można

do niedzieli, zachowując również każdego dnia taki sam układ hymnów, czytań i wersetów. W ten sposób w niedzielę zaczynamy zawsze od psalmu 118”. Zob. Tamże, r. 18, s. 111.

¹²⁰ Są to psalmy komplety tradycyjnie recytowane w Rzymie, na sposób ciągły (*directanei*), tzn. bez antyfon.

¹²¹ Zob. Tamże, r. 17 i 18, s. 109 i 113.

¹²² P. Jeffery, *Monastic Reading and the Emerging Roman Chant Repertory*, [w:] *Western Plainchant in the First Millennium. Studies in the Medieval Liturgy and its Music*, red. S. Gallagher, J. Haar, J. Nadas, T. Striplin, Ashgate, 2003, s. 77.

nieliczne udokumentowane wyjątki od solowego wykonywania psalmodii. Praktyka taka pojawia się w Regule św. Pawła i Szczepana (2 połowa VI wieku), a potem w regułach z IX wieku obowiązujących w państwie karolińskim. Odtąd mnich już nie tylko medytował nad świętym tekstem, ale sam się nim modlił. „Ruminatio” zamieniono na aktywne uczestnictwo w *opus Dei*¹²³. Inną ważną kwestią, podejmowaną przez badaczy starożytnej liturgii, jest wyjaśnienie na czym polegał antyfonalny sposób śpiewania psalmów¹²⁴. Czy był to naprzemienny śpiew chórów czy dodanie antyfony do psalmu jako responsu i wykonywanie tego pierwszego na sposób responsoryjny? Taft określa antyfonę jako trop lub poetycki refren umieszczony pomiędzy wersetami psalmu wykonywanego solowo albo uznaje ją za respons wykonywany podczas naprzemiennego śpiewu psalmów przez dwóch solistów i dwa chóry¹²⁵. De Vogüe w komentarzu do „Reguły św. Benedykta” uznaje antyfonę po prostu za refren¹²⁶. Dyer wreszcie, w przeciwieństwie do większości badaczy liturgii późnoantycznej, twierdzi, że psalmodia od początku, od czasów egipskich do reformy karolińskiej była śpiewem solistów pełniących swoją posługę według zakonnej precedencji¹²⁷, a antyfona była samodzielną formą muzyczną, być może improwizowaną, opatrzoną tekstem zaczerpniętym z Pisma Świętego służącą pogłębionej medytacji konkretnej treści biblijnej¹²⁸. Natomiast psalmodia responsorialna polegała na powtarzaniu po każdym wersecie psalmu lub pewnej jego części

¹²³ Por. J. Dyer, *The Singing of Psalms*, art. cyt., s. 545.

¹²⁴ Zob. H. Hucke, *Die Entwicklung des christlichen Kultgesangs zum Gregorianischen Gesang*, „Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte” 48 (1953), s. 152-162; J. Gelineau, *Chant et musique dans le culte chrétien*, Paryż 1962, s. 128; H. Leeb, *Die Psalmodie bei Ambrosius*, „Wiener Beiträge zur Theologie” 18, Wiedeń 1967, s. 18-20.

¹²⁵ R. Taft, *The Liturgy of Hours*, dz. cyt., s. 54 i 139; Tenże, *Christian liturgical psalmody*, art. cyt., s. 27.

¹²⁶ A. de Vogüe, *La Règle de saint Benoît*, t. V, dz. cyt., s. 440.

¹²⁷ Dyer twierdzi, że w czasach św. Benedykta i w jego klasztorach psalmodia była wykonywana na sposób solowy, mimo, iż on sam używa liczby mnogiej opisując odmawianie psalmów.

¹²⁸ J. Dyer, *Monastic psalmody*, art. cyt., s. 73.

responsu, który pochodził najczęściej z recytowanego psalmu, intonowanego przez solistę. Responsorium rozpoczynał solista wykonując respons, po nim powtarzali go uczestnicy, którzy oczywiście nie posiadali żadnych ksiąg. Następnie solista śpiewał wersety psalmu, a po każdym z nich zgromadzeni powtarzali respons. W przeciwieństwie do Mistra, Benedykt łączył responsorium nie z psalmodią ale z czytaniem, dlatego według niego nie zaliczano ich do liczby 150 psalmów, które miały być odmówione w ciągu tygodnia¹²⁹.

Oprócz rozdziałów poświęconych wyłącznie porządkowi oficjum, święty zakonodawca w wielu innych miejscach reguluje odwołuje się do pewnych aspektów „służby Bożej”, zwłaszcza ukazując jej wymiar duchowy w rozdziale 19 i 20¹³⁰. W innych miejscach wyznacza kary za pomyłki w czasie wspólnej modlitwy, za spóźnienia, wyłącza z udziału w oficjum ekskomunikowanych, zabiega o punktualne zwoływanie braci do chóru, i nakłada obowiązek modlitwy na tych, którzy pracują daleko od oratorium. Dbą o właściwe zachowanie podczas modlitwy, ustala kto może pełnić rozmaite funkcje liturgiczne i nakazuje pamiętać o nieobecnych w chórze¹³¹.

Mądra synteza, jakiej dokonał święty z Nursji w swojej regule, wieńcząca „ewolucję” liturgii monastycznej na Zachodzie, zaowocowała przyjęciem jego planu *opus Dei* przez znakomitą większość wspólnot monastycznych. Chociaż funkcjonowały w ówczesnym środowisku mniszym także inne tradycje liturgiczne, iroszkockie czy galijskie, to jednak w epoce karolińskiej „Reguła św. Benedykta” stała się głównym, i w końcu jedynym zbiorem praw regulującym życie wspólnot zakonnych.

¹²⁹ „(...) w każdym przypadku w ciągu tygodnia powinien zostać odśpiewany cały psalterz w pełnej liczbie 150 psalmów (...) Skoro czytamy, iż nasi święci Ojcowie potrafili wypełnić to zadanie z gorliwością w jeden dzień, zdobądźmy się w naszej oziębłości przynajmniej na to, by wywiązać się z niego w ciągu całego tygodnia”, zob. *Reguła św. Benedykta*, dz. cyt., r. 18, s. 115.

¹³⁰ R. 19 „Jak należy śpiewać psalmy”, r. 20 „O czci należnej Bogu podczas modlitwy”

¹³¹ Zob. przypis 106.

Summary

From Pachomius to Benedict. *Officium divinum* in monastic rules

The article presents the issue of the presence and development of *officium divinum* in the texts of monastic rules from saint Pachomius to saint Benedict, that is from the fourth to the half of the sixth century. Texts of religious legislators presented in a chronological sequence show the consecutive stages of the formation of the liturgical prayer structure by successive generations of monks, and the impact that earlier documents had on later customs and traditions in the framework of the communally celebrated *opus Dei*.

Keywords: monastic rules, psalmody, canonical hours, monastery, office, prayer, antiphon

Słowa kluczowe: reguły monastyczne, psalmodia, godziny kanoniczne, klasztor, oficjum, modlitwa, antyfony

Debora Justyna Wiąckiewicz OSB – absolwentka Instytutu Muzykologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II i podyplomowych studiów teologicznych na Uniwersytecie kardynała Stefana Wyszyńskiego. Doktorantka Instytutu Muzykologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii liturgii, monastycyzmu w okresie średniowiecza, łacińskiej monodii.

Bibliografia

- Antoni Pustelnik św., *Pisma*, tł. Z. Brzostowska, Warszawa 1987.
Apoftegmaty Ojców Pustyni, t. 1: Gerontikon, Kraków 2007.
Apoftegmaty ojców pustyni, t.2, Kolekcja systematyczna, tł. M. Kozera, Kraków 2006.
Atanazy Aleksandryjski św., *Żywot świętego Antoniego*, tł. Z. Brzostowska, Warszawa 1987.
Augustyn św., *Listy*, tł. W. Eborowicz, Pelplin 1991.
Augustyn św., *Pisma monastyczne*, Kraków 2006.
Bazyli Wielki św., *Pisma ascetyczne t. 2, Reguły dłuższe. Reguły krótsze*, tł. i opr. J. Naumowicz, Kraków 1995.
Bhaldraithe E., *The Morning Office in the Rule of the Master*, „Regulae Benedicti Studia Annuarium Internationale” 5 (1976).
Bradshaw P.F., *Daily Prayer in the Early Church*, Londyn 1981.
Callewaert C., *Sacris erudiri*, Steenbrugge 1940.

- Casiday A., *Tradition and theology in St. John Cassian*, Oxford 2007.
- Cassian J., *The Twelve Books on the of the Coenobia and the Remedies for the Eight Principal Faults*, tł. na j. angielski C. S. Gibson, http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/03600435_Cassianus_J_Cassian_The_Twelve_Books_on_the_Institutes_of_the_Coenobia_dz.cyt.,_Of_The_Coenobia_And_The_Remedies_Vol_3_EN.pdf
- Cassianus J., *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis*, ed. M. Petschenig, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 17, Wien 1888.
- Christophe P., *Cassienet Césaire, prédicateurs de la mortale monastique*, Gembloux-Paris 1969.
- Chryzostom Jan, *Homilia o Annie*, [w:] *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, wyd. J.P. Migne, t. 54, Paryż 1862, s. 646-647.
- Colombas G.M., *Sobre la Règla del Maestro*, „Nova et Vetera” 14 (1989), s. 269-316.
- Dekkers E., Gaar Ae., *Clavis Patrum Latinorum* (513), Turnhout 1998.
- Desprez V., *Początki monastycyzmu*, t.1, Kraków 1999.
- de Vogüé A., *La communauté ey l'abbé dans la Règle de saint Benoît*, Paryż 1961, s. 27-37.
- de Vogüé A., *La Règle de saint Benoît*, t. I-II: tekst krytyczny, t. IV-VI: komentarz, seria *Sources Chrétiennes* nr 181, 182, 184-186, Paryż 1971-1972.
- de Vogüé A., *La Règle d'Eugippe retrouvée?*, „Revue d'ascétique et de mystique” 47 (1971), s. 233-265.
- de Vogüé A., *La Règle du Maître*, I-II, seria *Sources Chrétiennes* nr 105 i 106, Paryż 1964.
- de Vogüé A., *La „regula Orientalis”. Texte critique et synopse des sources*, „Benedictina” 23 (1976), s. 241-272.
- Driver S. D., *John Cassian and the reading of Egiptian monastic culture*, New York 2002.
- Dunn M., *Mastering Benedictine monastic rules and their authors in the early medieval West*, „English Historical Review” 105 (1990), s. 567-594.
- Dyer J., *Monastic psalmody of the Middle Ages*, „Revue Benedictine” t. XCIX, no 1-2, 1989, s. 41-74.
- Dyer J., *Observations on the Divine Office in the Rule of the Master*, [w:] *The Divine Office in the latin Middle Ages. Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiography*, red. M.E. Fassler, R. A. Baltzer, Oxford 2000, s. 74-98.
- Dyer J., *The Singing of Psalms in the Early-Medieval Office*, „Speculum”, vol. 64, no. 3 (Jul. 1989), s. 535-578.
- Ewagriusz z Pontu, *Pisma ascetyczne*, t.2, Kraków 1998.

- Gelineau J., *Chant et musique dans le culte chrétien*, Paryż 1962.
- Genestout A., *La Règle du Maître et la Règle de S. Benoît*, „Revue d'ascétique et mystique” 21 (1940), s. 51-112.
- Gindele C., *Die Struktur der Nokturnen in den lateinischen Mönchsregeln vor und um St. Benedikt*, „Revue bénédictine” 64 (1954), s. 9-27.
- Goodrich R. J., *Contextualizing Cassian: aristocrats, asceticism, and reformation in Fifth century Gaul*, Oxford 2007.
- Grumerl V., *Akoimetoï*, [w:] *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et Histoire*, red. M. Viller, t.I, Paryż, 1937-1995, s. 169-175.
- Guillaumont A., *Situation et signification du Liber Graduum dans la spiritualité syrienne*, „Orientalia Christiana Analecta” 197 (1974), s. 311-322.
- Guillaumont A., *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t.1 i 2, Kraków 2006.
- Heiming O., *Zum monastischen Offizium von Kassianus bis Kolumbanus*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” 7 (1961), s. 89-156.
- Hilary z Arles, *Kazanie o życiu św. Honorata*, tł. P. Nehring, B. Bibik, Kraków 2009.
- Hucke H., *Die Entwicklung des christlichen Kultgesangs zum Gregorianischen Gesang*, „Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte” 48 (1953), s. 152-162.
- Jeffery P., *Monastic Reading and the Emerging Roman Chant Repertory*, [w:] *Western Plainchant in the First Millennium. Studies in the Medieval Liturgy and its Music*, red. S. Gallagher, J. Haar, J. Nadas, T. Striplin, Ashgate, 2003.
- Kanior M., *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego, t. 1, Starożytność (wiek III – VIII)*, Kraków 1993.
- Kasjan Jan, *Rozmowy z Ojcami*, t. 1-3, Kraków 2002-2017.
- Kok F., *L'office pachomien: psallere, orare, legere*, „Ecclesia Orans” 9 (1992), s. 69-95.
- Labrousse M., *Saint Honorat: fondateur de Lérins et évêque d'Arles, étude et trad. De textes d'Hilaire d'Arles, Fauste de Riez et Césaire d'Arles*, Bellefontaine 1995.
- Lawless G., *Augustine of Hippo and His Monastic Rule*, Oxford 1987.
- Leeb H., *Die Psalmodie bei Ambrosius*, „Wiener Beiträge zur Theologie” 18, Wien 1967.
- Marx M.J., *Incessant Prayer in Ancient Monastic Literature*, Rzym 1964.
- McKinnon J., *The origins of the Western Office*, [w:] *The Divine Office in the Latin Middle Ages: Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiographys*, red. M. E. Fassler, R. A. Baltzer, Oxford 2000, s. 63-73.
- Nowacki E., *Antiphonal Psalmody in Christian Antiquity and early Middle Ages*, [w:] *Essays in Medieval Music in Honor of David G. Hughes*, red. G.M. Boone, Cambridge 1995.

- Pachomiana latina*, opr. M. Starowiejski, Tyniec 1996.
- Pachomiana graeca*, tł. E. Dąbrowska, Kraków 2013.
- Pascher J., *Der Psalter für Laudes und Vesper im alten römischen Stundengebet*, „Münchener theologische Zeitschrift” 8 (1957) 255-267.
- Pascher J., *Das Stundengebet der romischen Kirche*. Munich: K. Zink, 1954.
- Penco G., *S. Benedicti Regula*, Florence 1958.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2011.
- Reguła św. Benedykta*, tł. A. Świderkówna, Kraków 1997.
- Reguła Mistrza. Reguła św. Benedykta*, tł. T.M. Dąbek, B. Turowicz, Kraków 2006.
- Starożytne reguły zakonne*, red. M. Starowiejski, Warszawa 1980.
- Stewart C., *Kasjan mnich*, Kraków 2004.
- Taft R., *Christian liturgical psalmody: origins, development, decomposition, collapse*, [w:] *Psalms in community. Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Traditions*, red. H. W. Attridge, M. E. Fassler, Boston 2004, s. 7-31.
- Taft R., *The Liturgy of the Hours in East and West*, Collegeville 1993.
- Tosi M., *La presenza della Régula bendicti nel monastero di S. Colombano in Bobbio*, „Archivum Bobbiense” 3 (1981), s. 7-58.
- Veilleux A., *La liturgie dans le cénobitisme pachômien au quatrième siècle*, „Studia Anselmiana” 57, Rzym 1968.
- Veilleux A., *Prayer in the Pachomian Koinonia*, [w:] *The Continuing Quest for God. Monastic Spirituality in Tradition and Transition*, red. W. Skudlarek, Collegeville 1982.
- Ware T., „Pray without Ceasing”. *The Ideal of Continual Prayer in Eastern Monasticism*, „Eastern Church Review”, nr 2 (1968-69), s. 253-261.
- Zachodnie reguły monastyczne*, red. M. Starowiejski, Kraków 2013.